

נוער ונעורים בחברה הישראלית

(תקציר מאמר מאת :

תמר רפפורט, עדנה לומסקי-פדר, נורה רש, יחזקאל דר וחיים אדלר.
מתוך "מתבגרים בישראל", בעריכת חנוך פלוס. הוצאת רכס, 1995)

שתי תופעות בסוציולוגיה של הנוער הולכות ומתחזקות כיום: היטשטשות גבולותיו המוגדרים של שלב הנוער, וקיום סוגים שונים של תרבויות-נוער לצד תהליכי גלובליזציה של תרבות הנוער הכללית. על הרקע הזה דן המאמר שלפנינו במאפייני הנוער בישראל והמשותף בינם ובין הנוער בחברות מפותחות אחרות; בשונות הרבה של טיפוס הנוער בישראל, ומה משותף לכולם כישראלים. המאמר עוסק בנוער הישראלי-יהודי בלבד (ללא עיסוק בנוער הערבי או יהודי חרדי).

במדינת ישראל מירקם חברתי-תרבותי מיוחד מאד, הנוצר מהצירוף יוצא הדופן של גורמים כגון: ההטרונגויות הגדולה של האוכלוסייה (יוצאי כ-70 ארצות שונות), החיים בצל האיום הקיומי המתמשך שמשרה הסכסוך עם מדינות ערב, וקיומו של מיעוט ערבי-ישראלי בצד רוב יהודי שולט. מירקם זה מחזיק בתוכו חמישה שסעים מרכזיים, שלא פוסחים גם על בני הנוער הישראליים:

- השסע הלאומי: 80% אזרחים יהודים לעומת 20% לא יהודים.*
 - השסע האתני: 38% יהודים "אשכנזים" לעומת 39% "עדות המזרח", והשאר צברים.
 - השסע הדתי: 75% חילוניים לעומת 25% שומרי מצוות.
 - השסע המעמדי: הקשור במצב הסוציו-אקונומי ואיזור המגורים.
 - השסע הפוליטי: בעלי השקפות ימניות לעומת בעלי השקפות שמאלניות.
- (הערה: * נתונים מספריים אלו נכונים ל-1993, שנת כתיבת המאמר.)

ממחקרי עמדות בקרב הנוער הישראלי עולה, שהשסע הלאומי נתפס אצלם כחזק ביותר (לרובם עמדה שלילית כלפי הערבים, בפרט אצל הנוער הדתי). השסע הדתי נתפס כשסע חמור נוסף, וכפחות חמור ממנו נתפס השסע האתני (60% חושבים שהמדינה הצליחה במיזוג הגלוי), אם כי כל בני הנוער מייחסים אפיונים חיוביים יותר ליוצאי אירופה-אמריקה.

ה"ישראליות" של הנוער בישראל

על רקע מצב זה, עולה קושי לקבוע קטגוריה אחידה לנוער הישראלי. כנגד זאת ניצבים שלושה גורמים מרכזיים המאחדים את הנוער ומעצבים את "ישראליותו": עוצמתו של אתוס הנוער, מרכזיות החינוך הבלתי פורמאלי והשירות הצבאי הכללי. גורמים אלו נובעים מתפיסת הנוער כחינוך לקיום החברה הישראלית, ויוצרים מצב של פיקוח מוסדי חזק על פעילויות הנוער ועניין מתמשך בתהליכי החיברות שלו. המיעוט היחסי של סטייה ומחאה בקרב הנוער בארץ, והקונפורמיות היחסית שלו - גם הם מיוחסים לגורמים אלו.

אתוס הנוער. צמח בתודעה הקולקטיבית היהודית-ישראלית עם התנועה הציונית, החל מסוף המאה ה-19. לפני קום המדינה ומעט אח"כ התגלם האתוס בדימויים של ה"חלוץ", ה"צבר" וה"יהודי הלוחם". הנוער נתפס כאליטיסטי, בעל רמה אינטלקטואלית ומוסרית גבוהה ועם מחויבות עמוקה לקולקטיב על חשבון התפתחות הפרט. הנוער נתפס כחינוך לשמירת הביטחון הלאומי וכמרכזי בתהליכי הקליטה. מאז שנות ה-70 חלה שחיקה ב"תפקידים ההירואיים" של הנוער, ולצד האתוס של "נוער למען החברה" צמח אתוס חדש של "נוער למען הצעירים", שהולך והופך דומיננטי. הכוונת הנוער למשימות לאומיות מתמקדת כיום בשירות הצבאי, ומותירה מקום רב לרווחת הפרט ול"הגשמה אישית". שינוי זה ניכר גם בתפיסה העצמית של הנוער, המייחס את החשיבות הרבה ביותר דווקא להישגים לימודיים. זאת, מלבד הנוער הציוני-דתי-לאומי, שעדיין מגוייס למשימות קולקטיביות ומגדיר את זהותו על פיהן (למשל, במסגרת "גוש אמונים").

חינוך בלתי-פורמאלי. החינוך במסגרות שמחוץ לביה"ס והמשפחה אך בפיקוח מבוגרים, תופס מקום מרכזי בעיצוב הנוער בישראל. החל משנות ה-20, תפסו תנועות הנוער בחסות המפלגתית מקום מרכזי בחינוך הצעירים לערכים ואידאולוגיה, ויצרו תרבות מיוחדת של נוער עלית. מרכזיותן והצלחתן השרישו בחברה הישראלית את הדפוס הנרחב של פיקוח על צעירים באמצעות סוגים שונים של חינוך בלתי פורמאלי. כוחם של הסמלים הפוליטיים כבר נשחק, אמנם, ובשנות ה-70 החלו לצמוח מסגרות א-פוליטיות, אך מודל הפעילות של תנועות הנוער נחשב עדיין לרצוי. בארץ, כיום, שפע של מסגרות (מועדוני נוער, מתנ"סים וכו') המציעות פעילויות תרבותיות, חברתיות וספורטיביות, והן זוכות להשתתפות של כ-70% מהצעירים בגילאי 10-18. בד"כ הן פועלות גם כגורם חיברות בתחום החברתי-ערכי ונחשבות כבעלות השפעה ניכרת על הנוער והחברה כולה. לאחרונה, מסתמנת מגמה של טישטוש הגבולות ביניהן והחינוך הפורמאלי. מחד, יותר בתי"ס נוטים להפקיד

את ההעשרה הריגשית וערכית בידי מסגרות חיצוניות (כמו החברה להגנת הטבע, מדרשות לחינוך לדמוקרטיה ועוד); מאידך, עקרונות בלתי-פורמאליים נוטים לחדור לבתי הספר ה"ייחודיים" (הקהילתיים או ניסויים). כתוצאה, בני הנוער חשופים לחינוך בלתי-פורמאלי נרחב, אשר הופך עם הזמן ליותר מגוון והטרונגי.

מבט עכשווי על תרבות הנוער. בשנותיה הראשונות של המדינה, התאפיינה תרבות הנוער בסירובה לאמץ דפוסים מערביים, כי הם נתפסו כמאיימים על האותנטיות הישראלית. כיום, שלא כבעבר, תרבויות הנוער השונות בארץ מושפעות במידה רבה מתרבות המערב, כחלק ממגמת הגלובליזציה התרבותית בעולם. הנוער חשוף יותר לאמצעי התקשורת ונוטה לטייל יותר בחו"ל. בדומה לבני נוער בחברות אחרות, גם הנוער הישראלי היום חשוף למוסיקת הרוק (ומעדיף את הלועזית על פני הישראלית), קולנוע, רדיו ועיתונים. הוא נוטה לבילויים מחוץ לבית: בדיסקוטקים, פאבים, פעילות ספורטיבית והתעניינות בבני המין השני. בהשוואה לסוף שנות ה-60, בני נוער כיום מתחילים לקיים יחסי מין בגיל צעיר יותר

(71% מהנשים עד גיל 19 בשנות ה-80, לעומת 49% בשנות ה-60). עם זאת, התרבות המערבית המיובאת נטמעת בתוך צביון ישראלי מובהק. לדוגמא, בני הנוער בישראל לא מבחינים בדמיון בינם לבין בני גילם בארצות אחרות. חשוב לציין, שבניגוד לשאר בני הנוער, הנוער הדתי ממשיך לדחות באופן מודע השפעות זרות, והוא משמר ומחזק יסודות ישראלים "שורשיים".

השירות הצבאי והמעבר לבגרות. באופן כללי, מכתוב השירות הצבאי מסלול ייחודי של התבגרות לבני הנוער בישראל, המבדיל אותם מנוער בארצות המערב האחרות. הגיוס לצבא מגדיר באופן ברור את גבול שלב ההתבגרות - המטושטש בחברות האחרות - ומשמש במידה רבה כ"טקס חניכה" במעבר לבגרות. בני הנוער תופסים את השירות כחיובי לחייהם ומגלים כלפיו מחויבות גבוהה (94% מהבנים טוענים שהיו מתגייסים גם אלמלא היה השרות חובה). בצבא מתפתחת תת-תרבות אופיינית וייחודית, המקרינה על תרבויות הנוער גם לפני ואחרי השירות עצמו (בעיקר בקרב הבנים). צה"ל משמש גם כגורם חיברות בתחום הפוליטי-אזרחי, והוא נתפס כמבגר ברמה האישית והפסיכולוגית. בשנות ה-50 וה-60 סימן סיום השירות את הכניסה לתפקידי בוגרים טיפוסיים. אולם כיום מגלים הצעירים נטייה לדחות את הכניסה לשלב ה"בגרות" ולחזור, לאחר השירות, לסגנון חיים של "נעורים" המתאפיין בתלות כלכלית בהורים, חיים סטודנטיאליים וטיולים ממושכים בחו"ל. נטייה זו להאריך את שלב הנעורים, משותפת גם לבני אותם גילאים בארצות המערב. עם זאת, היא שכיחה פחות בקרב הנוער הדתי בארץ ונוער משכבות סוציאקונומיות נמוכות.

מוסדות החיברות: משפחה ובית הספר

משפחה. לחברה הישראלית רמה גבוהה של "משפחתיות", המתבטאת בתלות הדדית, תמיכה ואינטימיות חזקות, ובקונפורמיות גבוהה לערכי המשפחה. בני הנוער הישראלים חיים במשפחות גדולות יחסית בהשוואה למערב, והם מייחסים למשפחתיות חשיבות גדולה. במקביל, מגלים ההורים הישראלים מעורבות רבה בבית הספר, ואף מחוצה לו הם משמשים כתומכים, היועצים ובעלי ההשפעה הראשית על בני הנוער (מלבד בתחום יחסי מין). הנטייה הישראלית, בשני העשורים האחרונים, להתחזקות הקשר בין הורים וילדיהם דומה למגמה כללית במערב.

החינוך הפורמאלי. המדינה מחוייבת עמוקות לספק חינוך לילדיה, ותפקיד ה"תלמיד" הוא המרכזי והחשוב ביותר בחייו של הנער הישראלי. מערכת החינוך בישראל היא ציבורית וממוכזת תחת פיקוח המדינה. עם זאת, מתקיימות בה תת-מערכות חצי אוטונומיות, המשקפות את השסעים בחברה הישראלית. למשל, המיגזרים העברי והערבי; או הסקטורים ממלכתי/ממלכתי-דתי/עצמאי-חרדי. הרחבת חוק חינוך החובה ל-13 שנים, ב-1970, הביאה לעלייה בשיעור הלומדים בחינוך העל-יסודי (83% מקרב בני ה-17 היהודים למדו, ב-1990). רוב התלמידים לומדים במבנה תלת-חטיבתי, כאשר בחטיבה העליונה הם מנותבים למסלול עיוני או טכנולוגי מקצועי. גידול זה הביא לעליית מספר הנבחנים והזכאים לתעודת הבגרות, ההכרחית ללימודים גבוהים. במקביל, הוא משתקף בשיעורים נמוכים יחסית של בני נוער בשוק העבודה או של נוער מנותק. מצב זה מגביר את הלחץ על החינוך הגבוה וגרם להתרחבותו. בארץ, שש אוניברסיטאות כשלצידן, מערכת הולכת וגדלה של מכללות שחלקן מעניק תואר אקדמי ראשון.

הפער החינוכי המשקף את השסע העדתי, נתפס בשנותיה הראשונות של המדינה כזמני וקשור לתהליך הקליטה של החברה המזרחית. אולם הוא נמשך עד היום ומתגלה גם בקרב בני הדור השני והשלישי למהגרים. לנוכח ערכי השוויון החברתי ומיזוג הגלויות - מהווה פער זה מוקד לדאגה חברתית ולדיון חינוכי ציבורי. מאז שנות ה-50 נעשים מאמצים לצמצם את הפער דרך מגוון תוכניות בעלות אופי מפצה: החל מהרחבת המוסדות הפנימייתים, דרך פיתוח החינוך המקצועי, וכלה במסגרות של "הזדמנות שניה": שנה י"ג בב"ס, מסגרות אקסטרניות, מכינות אקדמיות והשלמת השכלה במסגרת צה"ל. כחלק מהרפורמה של 1968 הופעלה מדיניות האינטגרציה. מטרתה הראשונה והעיקרית היא לצמצם פערים לימודיים בין קבוצות חברתיות שונות; אך במקביל, גם ליצור שינוי בתפיסות ההדדיות שלהן דרך המפגש הבין-עדתי. ממחקרים על השפעות האינטגרציה עולה בבירור, שהקבוצות החלשות מגיעות להישגים גבוהים יותר בכיתה ממוזגת בעלת הרכב לימודים מגוון מזה

של הכיתה ההומוגנית הנמוכה. נמצא גם, ש"מחירים" שונים שעלולים התלמידים לשלם - כמו ירידה בדימוי העצמי אצל הקבוצות החלשות או פגיעה מזערית בהישגי הקבוצות החזקות - עדיין מצדיקים את המיזוג. פערים עדתיים סוציו-אקונומיים מתגלים עדיין, אך כבר ישנן הוכחות לצמצום איטי של הפערים ולמגמת עלייה ברמת ההשכלה של האוכלוסייה כולה (למשל, הולך ועולה שיעור בני עדות המזרח במסלולים העיוניים בתיכון, בין מקבלי תעודת הבגרות והלומדים בחינוך הגבוה). ההתפתחויות בשנים האחרונות מעידות על התרופפות אפשרית של מדיניות האינטגרציה: אורה ציבורית של אי שביעות רצון ממערכת החינוך, הישגיה, והמבנה המרכזי שלה. במקביל, ניכרת עלייה משמעותית במעורבות ההורים בבתי"ס. כתוצאה מכך, מסתמנת מגמה חדשה להעניק לבתי הספר יותר אוטונומיה אירגונית ולימודית, ולהורים - יותר אפשרויות בחירה.

זהות לאומית, אוריינטציות חברתיות ודפוסים פוליטיים

ביסוד הסוגיות המהותיות הקשורות לזהות לאומית בארץ, עומדת הדילמה המרכזית בין שני המרכיבים: "ישראליות" ו"יהדות". מתוך עמדתו של הישראלי כלפי שני המרכיבים הללו, נגזרת התייחסותו לסוגיות כמו הקשר בין ציונות ויהדות, הקשר עם יהדות הגולה או הבעייה הפלשתינאית. מצב זה משתקף גם אצל בני הנוער, המגדירים את זהותם באמצעות צירוף כלשהו של שני המרכיבים, כשהנוער החילוני נוטה יותר להדגיש את הישראלי, בעוד שהציוני-דתי מדגיש את היהודי. חרף השינויים הפוליטיים הרבים באיזורנו, נמצא, שמאז שנות ה-70 חל שינוי קטן יחסית בזהות הלאומית של הצעירים. כיום הם מעט פחות נחרצים וקיצוניים בעמדותיהם, מלבד ההקצנה ביחס לבעיה הפלשתינאית. כעקרון, קיימים שני טיפוסים של נוער ישראלי המאפיינים את הקיטוב האידיאולוגי בחברה כולה: "שמאלני" - עם עמדות פוליטיות יוניות, דגש על ה"ישראליות" ויחס מתפשר לפלשתינאים; ו"ימני" - עם עמדות פוליטיות נציות, דגש על ה"יהדות" ועמדה בלתי מתפשרת כלפי הפלשתינאים. בין בני הטיפוס השני אחוז הדתיים ויוצאי עדות המזרח גבוה באופן משמעותי.

ההשתייכות לטיפוס מסויים קשורה לאוריינטציה דמוקרטית, כאשר ה"שמאלני" מדגיש ערכים אוניברסליים הומניים, והתפיסות הדמוקרטיות יותר שכיחות אצלו. הטיפוס ה"ימני" טוען לבעלות על ערכים לאומיים. מתוך שפע מחקרי העמדות בקרב סקטורים שונים של בני הנוער בארץ עולה, כי שליש מכלל הנוער מבטא עמדות דמוקרטיות ברורות, רבע - עמדות אנטי-דמוקרטיות, ו-40% הנותרים מבטאים עמדות לא עקביות. חוסר עקביות ניכר גם בפער בין תמיכה מוצהרת בעקרונות דמוקרטיים לבין התנהגות דמוקרטית בפועל. את זאת אפשר להסביר באמצעות המסר האמביוולנטי שהחברה הישראלית משדרת בנושא הדמוקרטיה והיחס לערבים, ו/או בכך שמטבע הדברים, עמדותיהם של בני הנוער עדיין לא מגובשות.

דפוס ההתנהגות הפוליטית של הנוער דומה מאד לזה של המבוגרים, ומשקף תפיסה פסיבית של אזרחות. הצעירים מגלים התעניינות רבה ומעורבות בשאלות הפוליטיות (למשל, מייחסים חשיבות עליונה לציונות לחוקים), אך הם אינם נוטלים חלק משמעותי בפעילות פוליטית כלשהי. בדומה להוריהם, ניכרת אצלם תחושת ניכור כלפי הממסד וחוסר אמון במנהיגות הפוליטית. דמיון זה ניכר גם בדפוס ההצבעה של הצעירים ובקונפורמיות עמוקה כלפי ערכי חברת המבוגרים. יוצא דופן הוא הנוער הדתי אשר הצמיח מחאה פוליטית-דתית בנוסח "גוש אמונים".

סטייה חברתית וגורמי סיכון

מאז שנות ה-80 מתחזקת בארץ הגישה האינדיווידואליסטית והפסיכולוגית כלפי ילדים ובני נוער, ומשתקפת בעקרונות חקיקה ששמים את "טובת הילד" בראש סדר העדיפויות ושומרים על זכויותיהם. גישה זו קשורה לעלייה ברמת המודעות הציבורית לפגיעת מבוגרים בקטינים על כל סוגיה (בעיקר התעללות פיזית /או מינית) ולטיפול בפגיעה זו. בסוף שנות ה-80 הוגדרו 20% מכלל הילדים כ"ילדים בסיכון" בתוך המשפחה. הטיפול בעבריינות נוער מבוסס על העדפת ה"חינוך מחדש" על פני ענישה ע"י מאסר. מהשוואה לארצות מערביות אחרות עולה, כי שיעור עבריינות הנוער בישראל נמוך יחסית (11.3% מכלל העבריינים הם נערים). כמו כן נמצא, שהנוער הישראלי משתמש פחות בסמים וגם צורך פחות סיגריות ומשקאות אלכוהוליים (בהשוואה לנוער האמריקני, למשל). השימוש בסמים בארץ נפוץ יותר בקרב נוער מרקע סוציו-אקונומי נמוך ונוער מנותק.

לסיכום: כיום, כמו בעבר, לצד ה"ישראליות" המאחדת יש גם שונות רבה בין טיפוסים נוער. מקור השונות נעוץ בעיקר בעובדה שישראל היא חברת מהגרים. באופן כללי נראה, כי ההבדלים בין תת-התרבויות של הצעירים הולכים ומתחדדים, על רקע מעמד, ותק בארץ ובעיקר דת. במקביל, מסתמנת מגמה של הטרוגניות וגיוון במערכות החינוך והרווחה. ניתן ליחס לתהליך זה שני גורמים: המעבר, בשנים האחרונות מהאתוס השוויוני של כור ההיתוך לאתוס של פלורליזם חברתי-תרבותי; והיחלשות הגישה הקולקטיביסטית-שוויונית לצד התחזקות הגישה האינדיווידואליסטית.